

National Level Conference on Transformative Higher Education: Skills, Equity & Innovation (THE-SEI 2026)

Collaboratively Organized By:

Dnyan Ganga Education Trust's College of Education (B.Ed.), Thane, Maharashtra & SSRMT'S SSR College of Education, Saily, Silvassa, UT of NH & DD

उच्च शिक्षणातील लिंग समता (Gender Equity in Higher Education)

Dr. Kavita Ramchandra Kamble

Assistant Professor, Dnyan Ganga Education Trust's College of Education (B.Ed.)

Abstract

उच्च शिक्षण हे व्यक्तीच्या वैचारिक, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन मानले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये ज्ञान, कौशल्य, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव विकसित होते. तथापि, आजच्या आधुनिक आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगातही उच्च शिक्षण क्षेत्रात लिंग असमानता स्पष्टपणे दिसून येते. विशेषतः महिलांना सामाजिक रूढी, आर्थिक अडचणी, पितृसत्ताक मानसिकता, सुरक्षिततेच्या समस्या आणि संस्थात्मक मर्यादांमुळे उच्च शिक्षणात समान संधी मिळण्यात अडथळे निर्माण होतात. ग्रामीण भागातील मुलींना शैक्षणिक सुविधा, वाहतूक, तांत्रिक साधने आणि प्रोत्साहनाचा अभाव अधिक प्रमाणात जाणवतो.

भारतात महिला शिक्षणाच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरी STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) क्षेत्रात महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी आहे. उच्च शिक्षणातील लिंग समता ही केवळ सामाजिक न्यायाची संकल्पना नसून ती राष्ट्राच्या शाश्वत विकासासाठी आवश्यक बाब आहे. महिलांना समान शैक्षणिक संधी उपलब्ध झाल्यास त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण, नेतृत्व विकास आणि समाजातील सहभाग वाढतो.

या संशोधनपर लेखात उच्च शिक्षणातील लिंग समतेचे महत्त्व, सध्याची परिस्थिती, लिंग असमानतेची प्रमुख कारणे आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच शासन, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे समताधारित शिक्षणव्यवस्था निर्माण करण्याची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे. सुरक्षित, समावेशक आणि प्रोत्साहनात्मक वातावरण उपलब्ध झाल्यास महिलांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग वाढून समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीस चालना मिळू शकते.

Keywords: Gender Equity, Higher Education, Women Empowerment, Social Justice, Educational Policy.

प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण हे समाजाच्या प्रगतीचे मूलभूत साधन आहे. कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. उच्च शिक्षण व्यक्तीला केवळ ज्ञान देत नाही, तर तिच्या विचारशक्ती, सृजनशीलता, नेतृत्वक्षमता आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करण्याचे कार्य करते. परंतु, समाजातील लिंगभेदांमुळे महिलांना उच्च शिक्षणात समान संधी मिळण्यात अनेक अडचणी येतात.

भारतीय समाजात दीर्घकाळापासून पुरुषप्रधान मानसिकता अस्तित्वात आहे. मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य देणे आणि मुलींना घरगुती जबाबदाऱ्यांमध्ये मर्यादित ठेवणे ही प्रवृत्ती अनेक भागांमध्ये आजही आढळते. त्यामुळे महिलांचा उच्च शिक्षणातील सहभाग अपेक्षितका वाढलेला दिसत नाही.

उदाहरणार्थ, एखादी महिला विद्यार्थिनी अभियांत्रिकी किंवा वैद्यकीय शिक्षण घेऊन संशोधन, तंत्रज्ञान किंवा प्रशासन क्षेत्रात कार्य करू शकते. तिच्या यशामुळे समाजातील इतर मुलींनाही शिक्षणासाठी प्रेरणा मिळते. त्यामुळे लिंग समता ही केवळ महिलांच्या विकासासाठी नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक आहे.

आज जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि डिजिटल शिक्षणाच्या युगात महिलांना समान शैक्षणिक संधी देणे ही काळाची गरज बनली आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) देखील गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि लिंग समतेला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. म्हणूनच उच्च शिक्षणातील लिंग समतेचा प्रश्न सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक दृष्टिकोनातून अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

उच्च शिक्षणातील लिंग समतेचे महत्त्व (Importance of Gender Equity in Higher Education)

➤ समान संधी (Equal Opportunities)

उच्च शिक्षणात स्त्री-पुरुषांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हे लोकशाही मूल्यांचे प्रतीक आहे. शिक्षणामध्ये प्रवेश, संसाधने, प्रयोगशाळा, तांत्रिक सुविधा आणि मार्गदर्शन या सर्व बाबींमध्ये समानता आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, महाविद्यालयांमध्ये महिला विद्यार्थिनींसाठी स्वतंत्र अभ्यासिका, संगणक प्रयोगशाळा आणि संशोधन सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांचा शैक्षणिक आत्मविश्वास वाढतो.

➤ सामाजिक परिवर्तन (Social Transformation)

महिलांच्या शिक्षणामुळे समाजात सकारात्मक बदल घडतात. शिक्षित महिला आपल्या कुटुंबामध्ये आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण आणि सामाजिक मूल्यांविषयी जागरूकता निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, शिक्षित माता आपल्या मुलींना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगतात आणि त्यांना स्वावलंबी बनण्यासाठी प्रोत्साहित करतात.

➤ आर्थिक विकास (Economic Development)

महिलांना उच्च शिक्षण मिळाल्यास त्यांच्या रोजगाराच्या संधी वाढतात. शिक्षित महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन वाढल्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेलाही चालना मिळते. उदाहरणार्थ, शिक्षणाच्या आधारावर

महिला उद्योग, स्टार्टअप किंवा व्यवसाय सुरू करून रोजगारनिर्मितीत योगदान देऊ शकतात.

➤ नेतृत्व विकास (Leadership Development)

उच्च शिक्षण महिलांमध्ये नेतृत्वगुण विकसित करते. महिला विविध सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय क्षेत्रात नेतृत्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. उदाहरणार्थ, विद्यार्थी परिषद, महिला विकास समित्या किंवा संशोधन प्रकल्पांमध्ये सहभागी झालेल्या महिला विद्यार्थिनी भविष्यात प्रभावी नेतृत्व करू शकतात.

➤ सामाजिक न्याय आणि समानता (Social Justice and Equality)

लिंग समता ही सामाजिक न्यायाची मूलभूत अट आहे. प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षणाचा समान अधिकार आहे. महिलांना शिक्षणापासून वंचित ठेवणे म्हणजे त्यांच्या मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होय.

➤ उच्च शिक्षणातील सध्याची परिस्थिती (Current Scenario of Gender Equity)

भारतात गेल्या काही दशकांमध्ये महिलांच्या शिक्षणामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. विविध शासकीय योजना, जागरूकता मोहिमा आणि शैक्षणिक धोरणांमुळे मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले आहे. तथापि, उच्च शिक्षणात विशेषतः विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि अभियांत्रिकी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग तुलनेने कमी आहे. अनेक अभ्यासांनुसार STEM क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण सुमारे २५% ते ३०% दरम्यान आहे. कला, वाणिज्य, शिक्षण आणि वैद्यकीय क्षेत्रात महिलांचा सहभाग अधिक दिसून येतो. परंतु अभियांत्रिकी, संगणक विज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि संशोधन क्षेत्रात महिलांची संख्या अजूनही कमी आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागातील शैक्षणिक विषमता देखील महत्त्वाची समस्या आहे. ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षणासाठी लांब अंतर प्रवास करावा लागतो. वाहतूक, सुरक्षितता आणि आर्थिक अडचणींमुळे अनेक मुली उच्च शिक्षण अर्धवट सोडतात. कोविड-१९ महामारीच्या काळात डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार झाला, परंतु ग्रामीण भागातील मुलींना इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि डिजिटल साधनांच्या अभावामुळे शिक्षणात अडथळे आले. यामुळे डिजिटल लिंगभेद (Digital Gender Divide) अधिक स्पष्ट झाला.

उच्च शिक्षणातील लिंग असमानतेची कारणे (Causes of Gender Inequality)

✓ सामाजिक घटक (Social Factors)

भारतीय समाजात अनेक पारंपरिक रूढी आणि पितृसत्ताक मानसिकता आजही अस्तित्वात आहेत. मुलींना घरकाम, विवाह आणि कुटुंबीय जबाबदाऱ्यांमध्ये मर्यादित ठेवण्याची प्रवृत्ती आढळते. उदाहरणार्थ, अनेक कुटुंबांमध्ये मुलींना उच्च शिक्षणापेक्षा विवाहाला प्राधान्य दिले जाते.

✓ आर्थिक घटक (Economic Factors)

उच्च शिक्षणाचा वाढता खर्च हा महिलांच्या शिक्षणातील मोठा अडथळा आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांमध्ये मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाते. उदाहरणार्थ, मर्यादित उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमध्ये मुलींचे शिक्षण थांबवून मुलांना महाविद्यालयात पाठवले जाते.

✓ सुरक्षिततेच्या समस्या (Safety Issues)

महाविद्यालयीन परिसर, वसतिगृह आणि सार्वजनिक वाहतुकीतील सुरक्षिततेच्या समस्यांमुळे महिलांना शिक्षण घेण्यात अडचणी येतात. उदाहरणार्थ, रात्री अभ्यासासाठी किंवा प्रकल्प कार्यासाठी कॉलेजमध्ये थांबण्यास मुलींना मर्यादा येतात.

✓ संस्थात्मक घटक (Institutional Factors)

अनेक शैक्षणिक संस्थांमध्ये लिंगसंवेदनशील धोरणांचा अभाव दिसून येतो. महिला शिक्षक, संशोधक आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांचे प्रमाण कमी असल्यामुळे विद्यार्थिनींना योग्य मार्गदर्शन मिळत नाही.

उदाहरणार्थ, अभियांत्रिकी महाविद्यालयांमध्ये महिला प्राध्यापक कमी असल्यामुळे मुलींना प्रेरणादायी रोल मॉडेल मिळत नाहीत.

✓ मानसिक आणि सांस्कृतिक घटक (Psychological and Cultural Factors)

अनेक मुलींमध्ये आत्मविश्वासाची कमतरता आणि करिअर निवडीतील मर्यादा दिसून येतात. STEM क्षेत्रे "पुरुषप्रधान" आहेत अशी सामाजिक धारणा तयार झालेली असते. उदाहरणार्थ, काही मुली स्वतःला गणित किंवा तंत्रज्ञानासाठी अयोग्य समजतात आणि त्या क्षेत्रात प्रवेश घेत नाहीत.

लिंग समतेसाठी उपाययोजना (Strategies for Gender Equity)

➤ शासकीय उपाययोजना (Government Initiatives)

सरकारने मुलींच्या शिक्षणासाठी विविध योजना राबविल्या आहेत. शिष्यवृत्ती, मोफत शिक्षण, निवासी सुविधा आणि आर्थिक सहाय्य यामुळे मुलींना प्रोत्साहन मिळते. "बेटी बचाओ, बेटी पढाओ" आणि "राष्ट्रीय महिला शिक्षण योजना" यांसारख्या उपक्रमांनी मुलींच्या शिक्षणाबद्दल जागरूकता निर्माण केली आहे. तसेच ग्रामीण भागात नवीन महाविद्यालये, सुरक्षित वाहतूक आणि डिजिटल शिक्षण सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

➤ संस्थात्मक उपाययोजना (Institutional Measures)

महाविद्यालये आणि विद्यापीठांनी लिंगसमावेशक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे. प्रमुख उपाय: सुरक्षित कॅम्पस आणि CCTV व्यवस्था महिला तक्रार निवारण समित्या महिला वसतिगृह सुविधा लैंगिक छळविरोधी धोरणे Gender-sensitive curriculum महिला mentorship programs उदाहरणार्थ, अनुभवी महिला प्राध्यापकांनी विद्यार्थिनींना करिअर मार्गदर्शन केल्यास त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.

➤ सामाजिक उपाययोजना (Social Measures)

समाजामध्ये महिलांच्या शिक्षणाबद्दल सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे आवश्यक आहे. प्रमुख उपाय: पालकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे मुलींच्या शिक्षणासाठी ग्रामस्तरीय मोहिमा लैंगिक रूढीविरोधी प्रचार सोशल मीडियाद्वारे प्रोत्साहन उदाहरणार्थ, गावांमध्ये कार्यशाळा आयोजित करून मुलींच्या उच्च शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देता येते.

➤ तांत्रिक आणि डिजिटल उपाय (Technological Measures)

डिजिटल शिक्षण आणि ऑनलाइन कोर्सेस महिलांसाठी नवीन संधी निर्माण करतात. उदाहरणार्थ: ऑनलाइन STEM प्रशिक्षण डिजिटल स्कॉलरशिप पोर्टल ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म ग्रामीण भागासाठी इंटरनेट सुविधा

➤ महिला सक्षमीकरण आणि उच्च शिक्षण (Women Empowerment through Higher Education)

उच्च शिक्षण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षित महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनतात आणि समाजातील निर्णय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेतात. महिला शिक्षणामुळे: बालविवाहाचे प्रमाण कमी होते आरोग्य आणि पोषण सुधारते रोजगाराच्या संधी वाढतात सामाजिक अन्यायाविरोधात आवाज उठवता येतो उदाहरणार्थ, उच्च शिक्षित महिला प्रशासकीय सेवा, संशोधन, उद्योजकता आणि राजकारणात महत्त्वाची भूमिका निभावत आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

उच्च शिक्षणातील लिंग समता ही समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. महिलांना समान शैक्षणिक संधी, सुरक्षित वातावरण आणि प्रोत्साहन उपलब्ध करून दिल्यास त्या शिक्षण, संशोधन, तंत्रज्ञान आणि नेतृत्व क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती करू शकतात. लिंग असमानता दूर करण्यासाठी सरकार, शैक्षणिक संस्था,

पालक आणि समाज यांनी संयुक्तपणे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. शिक्षणामध्ये समावेशकता, सुरक्षितता आणि समानता निर्माण केल्यास महिलांचा आत्मविश्वास वाढेल आणि त्या राष्ट्रनिर्मितीत अधिक प्रभावी योगदान देतील. जर प्रत्येक महाविद्यालयात लिंगसंवेदनशील धोरणे, महिला सुरक्षा आणि प्रोत्साहनात्मक वातावरण उपलब्ध झाले, तर अधिकाधिक महिला STEM, उद्योजकता आणि नेतृत्व क्षेत्रात यशस्वी होतील. परिणामी समाजाची आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रगती अधिक वेगाने होईल

संदर्भसूची

- [1] **Government of India. (2020).** National Education Policy 2020. Ministry of Education. 2.UNESCO. (2021). Gender Equality in Education. Paris: UNESCO Publishing.
- [2] **Sen, A. (1999).** Development as Freedom. Oxford University Press.
- [3] **Nanda, P. (2018).** Women empowerment through higher education in India. International Journal of Research in Social Sciences, 8(3), 45-52.
- [4] **World Bank. (2022).** Girls' Education and Women's Empowerment. Washington, DC: World Bank.
- [5] **Sharma, R. (2019).** Gender inequality in higher education: Challenges and opportunities. Journal of Educational Studies, 12(2), 78-90.
- [6] **United Nations. (2015).** Sustainable Development Goals (SDGs). United Nations Publications.
- [7] **Deshpande, S. (2021).** Role of higher education in women empowerment. Indian Journal of Social Development, 15(4), 102-115.

